

94(100)(082)
3-41

**ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
З ІСТОРІЇ ТА СОЦІАЛЬНО-
ГУМАНІТАРНИХ НАУК**

Випуск 15

6. ДАДО, Ф. 19, Оп I, Спр. 1136, Арк. 85-86, 144; Спр. 1359, Арк. 173.
7. Підраховано за доповідними записками партійного радянського апарату Дніпропетровської області. ДАДО, Ф. 19, Оп. 1, Спр. 1155, Арк. 2-129.
8. ДАДО, Ф. 19, Оп. 1, Спр. 1155, Арк. 28.
9. ДАДО, Ф. 19, Оп. 1, Спр. 1155, Арк. 51.
10. ДАДО, Ф. 19, Оп. 1, Спр. 1155, Арк. 56.
11. ДАДО, Ф. 19, Оп. 1, Спр. 1155, Арк. 63, 66.
12. ДАДО, Ф. 19, Оп. 1, Спр. 1155, Арк. 68-77.
13. ДАДО, Ф. 19, Оп. 1, Спр. 1155, Арк. 68, 70, 71, 84, 93.
14. ДАДО, Ф. 19, Оп. 1, Спр. 1155, Арк. 1-2.
15. Конституція УСРР. Слісаренко А.Г., Томенко М.В. Історія Української Конституції. Київ, 1993. С. 131-132.
16. Конституція УСРР. Харків, 1929. 28 с.
17. Вісті ВУЦВК УСРР. 1928. 24 жовтня.
18. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. Москва, 1930. № 50. С. 523.

УДК.327.7:061.1ЄС

Юрій ЧИРВА,
доцент, кандидат історичних наук

ЕВОЛЮЦІЯ СЕРБЬСЬКО-ХОРВАТСЬКИХ ВІДНОСИН В СОЦІАЛІСТИЧНІЙ ЮГОСЛАВІЇ

У статті аналізується характер відносин між союзними республіками Сербія і Хорватія у складі Югославської Федерації.

Ключові слова: федералізм, конституція, національний рух, «самоврядний соціалізм», відцентрові тенденції.

The character of relations between the union republics of Serbia and Croatia included in Yugoslav Federation are analyzed in the article.

Key-words: federalism, constitution, national movement, "self-governing socialism", centrifugal tendencies.

Для сучасного світу характерним є високий рівень політичної нестабільності, що було викликано цілим рядом факторів. До таких належать деструктивні дії міжнародних терористичних організацій, бажання окремих країн вирішити нагальні проблеми

силовими методами, прояви регіонального, національного й релігійного сепаратизму. Так, сьогодні увага світової громадськості прикута до подій в Іспанії, де про своє прагнення до незалежності заявила Каталонія. В північній частині Італії розширення управлінських повноважень вимагають місцеві власті Ломбардії і Венетто. За таких умов уявляється актуальним більш ретельне вивчення історії тих країн, на теренах яких наприкінці ХХ ст. з'явилися нові державні утворення. До таких, безсумнівно, можна віднести федеративну Югославію, яка, під впливом внутрішніх міжнаціональних протиріч припинила своє існування менш ніж через півсторіччя. В зазначеному контексті найбільш активним виявило себе протистояння між сербами та хорватами.

Сталося так, що в обох світових війнах сербський і хорватський народи воювали один проти іншого. В роки Першої світової війни більша частина території сучасної Хорватії входила до складу Австро-Угорщини й, відповідно, хорватські збройні сили вели боротьбу проти Сербії, яка була союзником Антанти. Друга світова війна призвела до нового спалаху сербсько-хорватського протистояння, оскільки проголошена усташами 10 квітня 1941 р. Незалежна Хорватська Держава (НХД) оголосила себе союзником країн «вісі», а всередині колишньої Югославії її силові структури стали на шлях фізичного знищення сербського населення. За підрахунками сучасних дослідників в роки війни від рук усташів загинуло до 350 тис. сербів [4, с. 333].

Останній рік воєнних дій був позначений не тільки визволенням західної частини Югославії, але й активним переслідуванням націоналістичних збройних формувань, зокрема, частин хорватського добробранства. 9 травня 1945 р. підрозділи 2-ї югославської армії взяли штурмом Загреб. Проте остаточно опір усташів силам Народно-визвольної армії Югославії був зламаний в ході Полянської битви 15 травня 1945 р., тобто вже після підписання Німеччиною акту про беззастережну капітуляцію у війні. Лідер НХД А. Павелич емігрував до Аргентини. Залишки ж усташів, що намагалися знати порятунку в Австрії, були репатрійовані до Югославії, де в більшості своїй були страчені за вироком суду.

Однак хорватський націоналізм не був знищений. У другій половині 1940-х рр. боротьбу проти комуністичної Югославії

продовжили хорватські крижарі («хрестоносці»). Їхні нечисленні партизанські загони здійснювали диверсійні акти на території Хорватії та Боснії і Герцеговини. Повстанці не створили власної централізованої політичної організації, вони не являли собою єдиної сили, але сам факт збройного протистояння югославському Белграду свідчили про силу і непохитність в хорватському суспільстві націоналістичних настроїв [1, с.140-141].

Ще в ході війни 29 листопада 1943 р. на II сесії Антифашистського віча народного визволення Югославії (АВНВЮ) була прийнята декларація, яка затверджувала віче вищим законодавчим та виконавчим органом. Тоді ж був створений очолюваний Й. Броз Тіто Національний комітет визволення Югославії (НКВЮ), що перебрав на себе функції уряду. Одразу після завершення війни у серпні 1945 р. була скликана III сесія АВНВЮ, на яку були допущені лише ті депутати довоєнної скупщини, що не заплямували себе співробітництвом з окупантами. В результаті практично комуністичне віче було трансформоване у вищий законодавчий державний орган – Тимчасову народну скупщину [5, с.75-76].

29 листопада 1945 р. відбулося урочисте відкриття Установчої скупщини. Вона затвердила закон про проголошення Федеративної Народної Республіки Югославії (ФНРЮ), підтвердила законодавчі акти, що були прийняті АВНВЮ і Тимчасовою народною скупщиною. КПЮ досягла визнання легітимного характеру нової влади. По суті, в країні була запроваджена однопартійна система.

Докорінні зміни в суспільному і господарському житті Югославії, що були здійснені з ініціативи комуністів, були закріплені конституцією ФНРЮ, яка набула чинності 31 січня 1946 р. Друга стаття Основного закону зазначала, що Федеративну Народну Республіку Югославію складають: Народна Республіка Сербія, Народна Республіка Хорватія, Народна Республіка Словенія, Народна Республіка Боснія і Герцеговина, Народна Республіка Чорногорія і Народна Республіка Македонія [12, с. 547].

Симптоматично, що югославські керівники в той час ще сліпо копіювали радянський досвід державотворення. Зокрема, союзні республіки мали право на прийняття власних конституцій. В Основному законі НРХ 1947 р. підкреслювався пріоритет

республіканської влади над федеративною. Більш того, там же вказувалося, що протиправним вважається будь-який акт, спрямований проти суверенітету, рівноправ'я і національної свободи хорватського народу [7].

Об'єктивно все це сприяло укріпленню республіканської державності, створювало основу для її розширення.

Не дивлячись на формальну рівність союзних республік та гіпотетичну можливість їхнього виходу зі складу федерації, відносини між сербами і хорватами у перші повосенні роки залишали бажати кращого. Адже на ментальному рівні хорватське населення продовжувало сприйматися в Сербії як посібники окупантів та усташі. Небезпідставними здавалися й побоювання хорватів у звинуваченні щодо їхньої «моральної відповідальності» за злочини керівництва НХД в період Другої світової війни.

Все це чудово розуміли лідери КПЮ. Тому ЦК партії, діючи через Народну скупщину, здійснили ряд заходів щодо розв'язання національного питання. Так, Хорватія долучила до своїх територій Далмацію, Істрію, Міжмур'я, Рієку, Задар. Офіційний Белград демонстрував свою повагу й до історичних кордонів. Наприклад, хорватсько-боснійський кордон існував вже протягом півтора століття. В Герцеговині жили хорвати, але Боснія і Герцеговина не були роздроблені за національною ознакою. Серби, що мешкали в анклавів в Хорватії, не здобули очікуваної автономії, хоча й були визнані «державоутворюючим народом» [10, с.258].

Втім, національне розмежування в ФНРЮ залишило по собі цілу низку проблем, які пізніше відіграють роль своєрідного детонатору в югославському конфлікті 1990-х рр. Так, встановлені кордони залишили поза межами Сербії 26,1% сербів (в тому числі в Боснії і Герцеговині 17,4%, в Хорватії – 8,3%). Водночас, поза межами Хорватії опинилося 21,4% хорватів (в Боснії і Герцеговині 16,2%, в Сербії – 4,5%) [2].

Радянсько-югославський конфлікт, що спалахнув у 1948 р. дозволив офіційному Белграду вийти з-під «дружньої» опіки з боку Кремля. Й. Броз Тіто вдався до пошуку власних шляхів будівництва соціалізму. У кінцевому підсумку НФРЮ взяла курс на самоуправління. В країні був розпочатий процес, відомий під назвою «трьох де»: децентралізації, дебіюрократизації, демокра-

тизації. У 1952 р. КПЮ була перейменована в Союз комуністів Югославії (СКЮ). З поширенням ідей самоуправління поступово змінювався й характер югославського федералізму – від його розширеного трактування до заміни принципом класового підходу.

Відповідно до нової конституції ФНРЮ 1953 р. укріплялися законодавчі функції Скупщини як законодавчого органу влади. Нова структура югославського парламенту підкреслювала більшу вагу безпосереднього виробника. Віче національностей вже не було рівноправною палатою і входило складовою частиною до Союзного віча. Таким чином, федералізму надавався новий «наднаціональний» зміст. Водночас відбувалося розширення компетенції союзних органів за рахунок звуження республіканських [3, с. 58].

В конституції НР Хорватії 1953 р. з'явилося нейтральне формулювання «робітничий народ Хорватії». Курс на стирання національних особливостей відображав перевагу класового підходу над національним. Все це повною мірою відповідало концепції єдиної югославської нації, яка в той час активно розроблялася тітовським керівництвом. Вважалося, що в соціалістичній Югославії питання про те, в якій республіці проживають представники того або іншого народу, не є принциповим. Відповідно, встановлювався пріоритет зафіксованих на карті республіканських кордонів над аморфними національними. Зокрема, положення конституції 1953 р. розмивали поняття сербських земель в Хорватії, посилювали їхню належність до хорватського географічного та правового поля і давали підстави говорити про те, що серби Країни є жителями республіки Хорватія [7].

Постійні заяви керівництва СКЮ про розв'язання в країні національного питання мало сприяли його реальному вирішенню. В середині 1950-х рр. більшість проблем внутрішнього розвитку почало розглядатися як відносини між республіками та їхніми економічними і політичними елітами. Будь-яке, навіть саме незначне господарське питання розглядалося саме під цим кутом зору. Найбільш серйозну основу для конфліктів являли собою механізми збору податків та розподілу інвестицій між республіками [12, с. 696].

Масла у вогонь додало рішення керівництва СКЮ відкрити кордони країни для туристів з Італії і Австрії. Географічна близькість до зазначених країн означала, що словенці хорвати отримували зі зв'язків з Заходом непропорційно більшу користь, ніж інші югославські республіки. Іноземні туристи витрачали близько 90% своїх коштів в Словенії і Хорватії. І хоча частина доходів від туризму поступала до федерального бюджету через податки, що сплачувалися готелями, розпорядженні місцевих властей залишалася набагато більша доля. Крім того, близькість до економічних центрів Західної Європи надавала перевагу словенським і хорватським підприємствам машинобудівної і гірничовидобувної промисловості, транспорту, засобам комунікації і сільському господарству [9, с. 359].

У 1963 р. згідно до положень нового Основного закону ФНРЮ змінила назву на Соціалістичну Федеративну Республіку Югославію (СФРЮ). Сама ж конституція була доволі суперечливим правовим актом: з одного боку, зростав статус національних меншин, які стали зватися народностями, а автономна область здобувала статус краю, а з іншого – припинялось значення нації в системі соціалістичного самоуправління. На перший план висувалася концепція суспільно-політичних співдружностей. Її суть полягала в тому, що кожній зі співдружностей (община, край, республіка, федерація), які були територіальними органами громадського самоуправління, надавалися функції влади, і саме в них передбачалося здійснити інтеграцію самоуправління [12, с. 705].

В середині 1960-х рр. в країні була розпочата кардинальна економічна реформа. Союзна скупщина запровадила деякі принципи ринкової економіки: скасовувалася монополія держави на зовнішню торгівлю, передбачалися пільги для підприємств, які модернізували своє обладнання, податки сплачувалися лише після реалізації продукції. Нерентабельні підприємства не могли відтепер розраховувати на дотації і підпадали під примусове управління з боку державних органів. Центральна влада урізала капіталовкладення в нерозвинуті регіони. Всі ці заходи потребували відповідних змін в правовому полі СФРЮ. В період між 1967 і 1971 рр. було прийнято 42 поправки до конституції, які розширювали права республік і автономних країв, право кожно-

го народу і народності самим розпоряджатися результатами своєї праці. Федерація була позбавлена будь-яких інвестиційних функцій, не могла брати на себе фінансових зобов'язань. В її компетенції залишалися такі питання як боротьба за мир, за «єдність самоуправлінських інтересів». Тепер навіть органи федерації формували безпосередньо республіки і автономні краї на паритетній основі [3, с. 59-60].

ЦК СКЮ передбачалося, що такими змінами будуть знищені причини міжнаціональних конфліктів. Однак запобігти розвиток націоналістичних виступів в країні не вдалося. Причина їх початку, як завжди, полягала в нестачі коштів державного бюджету. Кінець 1970 р. був ознаменований розколом між можливими і бідними республіками Югославії, в яких по-різному був сприйнятий проект нової конституції. В ній передбачалося надання суб'єктам більшої самостійності, в тому числі і в соціально-економічній сфері. Відповідно до планів центрального керівництва, кожен повинен сам за себе відповідати і сам себе забезпечувати. Найбільш розвинуті республіки, до яких належала й Хорватія, сприйняли таку ідею з ентузіазмом, тому що їм більше не довелося б годувати сербів, чорногорців, албанців, боснійців. За новим Основним законом їхні відрахування до федерального бюджету на розвиток регіонів значно скорочувалися. Це викликало різке невдоволення «обділених» республік. Взаємні звинувачення між республіками переросли у протистояння між народами. Цей розкол був особливо помітний на побутовому рівні між сербами і хорватами.

Серби традиційно більше говорили про югославізм, про укріплення братерства і єдності, про розвиток республік і країв, ніж про національні відносини всередині самої Сербії. Не дивлячись на те, що в республіці лунали голоси про необхідність укріплення атрибутів сербської нації та захист її інтересів, офіційний Белград мало приділяв всьому зазначеному уваги. В Хорватії ж все частіше стали говорити про особливості історичного розвитку хорватської нації. Цьому сприяло те, що директором Історичного інституту в Загребі став Ф. Туджман. Співробітниками інституту жваво обговорювалося національне питання, вказувалося на те, що ідея югославської нації є неприйнятною для хорватів, що Хорватія нічого не отримала від створення

Югославії, що треба переглянути тезу про прагнення хорватів до об'єднання з югослов'янськими народами, оскільки більшість хорватів, особливо в північній частині країни, не бажала виходити зі складу Австро-Угорщини [12, с. 707].

Все це привело до масового народного руху в Хорватії, відомого під назвою «хорватська весна». Формальний привід до її початку виник ще у 1967 р. Саме тоді в Загребі була опублікована «Декларація про статус і назву хорватської стандартної мови». Документ підписали десятки діячів культури республіки. Серед них – впливові поети і лінгвісти М. Крлежа, Р. Катичич, Т. Ладан, Д. Брозович. Декларація виступала проти нав'язування сербохорватській мові сербських норм, хоча номінально сербські і хорватські норми вважалися рівноправними. У більшості словників, виданих за межами Хорватії, специфічні хорватські слова не відображалися або позначалися з приміткою «регіональне слово».

У 1970 р. учасники хорватського національного руху перейшли від обговорення проблем республіки до розробки конкретних програм дій та методів їх здійснення. Наступного року були допрацьовані програми, визначені тактика і стратегія руху, що надало йому повноцінного характеру. Поставлені спочатку цілі більшої самостійності республіки змінилися відкритою пропагандою міжнаціональної нетерпимості, обговоренням планів щодо створення самостійної хорватської держави з власною армією, незалежною зовнішньою політикою, свободою у фінансовій сфері [8, с.536].

Пізніше стали лунати заклики до децентралізації економіки. Піддавалася критиці практика, коли призвані до Югославської Народної Армії (ЮНА) юнаки несли службу за межами республіки. Хорвати також висловлювали протести проти зростаючої трудової еміграції до країн Західної Європи, вважаючи, що федеральний уряд робить занадто мало для того, щоб призупинити таку тенденцію. СКІЮ, чий авторитет в Сербії або Чорногорії був на високому рівні, в Хорватії мало менше можливостей для маневру. За даними 1971 р. хорвати, складаючи 22,9% населення Югославії, в комуністичній партії склали лише 17,4% [10, с. 263].

Активізувалася в Хорватії діяльність літературно-наукового і просвітницького товариства «Матиця хрватська». Остання заснувала велику кількість своїх філій не тільки в межах самої республіки, але й в місцях компактного проживання хорватів по всій Югославії а також серед «гастарбайтерів» в Німеччині. Друкований орган товариства газета «Хрватські тьедник» користувався великою популярністю. Їх тираж досягав 100 тисяч екземплярів. Саме на її шпальтах з'явилися основні політичні тези протестувальників: Югославія – тюрма для Хорватії; Хорватію грабували і грабують; серби в Хорватії мають переваги над хорватами; необхідно укріпити і зробити незалежною хорватську державу, а хорватів в ній – єдиними носіями її суверенітету; хорватська держава повинна бути державою «класового миру»; хорватські комуністи здійснили акт національної зради, і серед них можна довіряти лише тим, хто являє собою «прогресивне ядро» і здатні проводити курс на «національне відродження» [6, с. 386-387].

Між тим ситуація в Хорватії виходила з-під контролю Белграда. У 1971 р. республікою прокотилася хвиля вандалізму у відношенні до вивісок, які були написані кирилицею. Демонстранти з прапорами хорватського національного прапору в руках вступали в сутички з сербами. На старому Військовому Кордоні (Сербська Крайна) мешканці православних сіл озброювалися проти можливого нападу з боку католиків. У квітні студенти Загребського університету здійснили свого роду націоналістичний переворот, обравши нового ректора, який називав себе «католицьким тітоїстом» [9, с. 369-370].

Тодішні хорватські керівники С. Дабчевич, М. Трипало і П. Піркер належали до «молодого покоління» югославських комуністів. Вони вважалися переконаними «лібералами-федералістами» і довго користувалися покровительством Тіто. Проте вже у травні 1971 р. останній виявив своє невдоволення їхньою діяльністю. У вересні того ж року лідер СФРЮ прибув до Загреба. В аеропорті, де його зустрічало все хорватське керівництво, військовий оркестр виконав югославський гімн. Коли він скінчився, Й. Броз Тіто повернувся і вже збирався йти далі, але оркестр грянув старовинну хорватську пісню «Наша прекрасна батьківщина», що була неофіційним гімном республіки. Югославський лідер був здивований, але дослухав її до кінця.

В ході переговорів з'ясувалося, що «старше покоління» хорватського керівництва було схильне до жорсткого розв'язання проблем, пов'язаних з акціями протесту. Такої ж думки дотримувалися військові, в тому числі і Союзний секретар з народної оборони генерал Н. Любичич, який був сербом за походженням. Тіто коливався, але перед від'їздом з республіки він заявив, що небезпека націоналізму в Хорватії є перебільшеною [6, с. 389].

Натхнені такою оцінкою ситуації лідером СФРЮ, хорвати у листопаді 1971 р. на XXII пленумі ЦК Союзу комуністів Хорватії (СКХ) закріпили поняття хорватського «масового руху» в якості офіційної стратегії партії. Ще 29 жовтня студенти Загреба висунули вимогу про прийом Хорватії до ООН. А Союз студентів Хорватії відкрито погрожував страйком і вимагав, щоб валюта, яку хорватські заробітчани отримували за кордоном, залишалася виключно у розпорядженні республіки. З'явилися й нові пропозиції – наприклад, про те, щоб перенести Головний штаб югославського ВМФ з Белграда до Спліта [6, с. 390-391].

Тільки тоді терпінню Й Броз Тіто прийшов кінець. Він запросив на 1 грудня 1971 р. на засідання Президії ЦК СКЮ 19 членів хорватського керівництва. Дискусія з невеликими перервами тривала 16 годин. Югославський лідер поставив перед хорватами лише одну умову: вони повинні відхреститися від націоналістів. Однак С. Дабчевич, М. Трипало і П. Піркер відмовилися це зробити. Спроби офіційного Белграда переконати останніх в тому, що рух протесту в Хорватії переродився в контрреволюцію і веде до розвалу федерації, результату не дали. За умов, що склалися, югославське керівництво вдалося до репресій. Ледве не вся верхівка СКХ була змушена подати у відставку. Була заборонена діяльність «Матиці хрватської». В Хорватії були порушені кримінальні справи проти більш як 400 чоловік. В цілому покарання зазнали більше 1 тисячі чоловік, з них 741 – виключені з партії, 280 звільнені з посад, решта – понижені в ранзі [11].

Події початку 1970-х рр. відіграли в історії Югославії надважливу роль. Здобувши тимчасову перемогу над «хорватським націоналізмом», Й. Броз Тіто разом з тим вирубав під корінь паростки «демократичного соціалізму» і нові уявлення про майбутнє країни. В очах багатьох югославів він перетворився у відвертого консерватора.

Проте «хорватська весна», як і національні виступи в інших союзних республіках СФРЮ, не могла не вплинути на подальший розвиток подій. В конституції СР Хорватії 1974 р. говорилося, що республіка є «державою хорватів і сербського народу». Повернення до виділення етносів вказувало на посилення ролі «національного» в Хорватії і СФРЮ та свідчило, що концепція єдиного югославського «робітничого народу» зазнала невдачі. В Основному законі Хорватської республіки проголошувалося право для всіх національностей на використання рідної мови, в тому числі і в галузі освіти, розвиток національної культури тощо. В поєднанні з положеннями конституції СФРЮ 1974 р., яка визначала Югославію як «державну співдружність добровільно об'єднаних народів та їхніх соціалістичних республік» це означало звуження повноважень федерації в економічному і політичному житті та розширення повноважень союзних республік, які де-факто стали самостійними суб'єктами. Затверджувався пріоритет республіканського над федеративним. Все зазначене стало моделлю для положень конституції республіки 1990 р., яка запустила вихід Хорватії зі складу Югославії [7].

Таким чином, югославська федерація за часів Тіто залишалася по-суті централізованою державою, єдність якої підтримувалася «стовпами» авторитарного режиму – СКЮ та ЮНА. Але крім федерального центру, авторитет якого багато в чому підтримувався завдяки культурі особи югославського лідера, в країні виникли локальні політичні центри в республіках. Саме навколо них почали після смерті Й. Броз Тіто формуватися етнократичні клани, які відіграли вирішальну роль в процесі дезінтеграції соціалістичної Югославії. Найбільш активними з останніх були опозиційні до комуністів політичні сили Хорватії, що, консолідувавшись навколо постаті Ф. Туджмана, кинули виклик ідеології югославізму, під яким хорвати розуміли перш за все сербський шовінізм.

Література

1. Беляков С.С. Усташи: между фашизмом и этническим национализмом. Екатеринбург, 2009. 320 с.
2. Буквич Р. Региональная проблема социалистической Югославии в 1945-1991 гг. URL: vestnik.mrsu.ru/index.php/ru/articles/30-14-3/78-10-15507-vmu-024-201403-129

- Гуськова Е.Ю. История югославского кризиса (1990-2000). Москва, 2001. 720 с.
- Славич Б. Історія Балкан. ХХ століття. Київ, 2004. 600 с.
- Маначинский А.Я. Югославия: приговор вынесен. Киев, 2005. 288 с.
- Матонин Е.В. Иосип Броз Тито. Москва, 2012. 462 с.
- Пивоваренко А.А. Предпосылки выхода Хорватии из СФРЮ. Республиканский аспект. URL: www.vestnik-sk.ru/russian/archive/2014/.../predposylki-vyihoda-horvatii-iz-sfryu
- Руднева И.В. К истории полемики о «хорватской весне» 1960-х годов. 1968 год. «Пражская весна» (Историческая ретроспектива): сб. ст. / под ред. Т.В. Волокиной, Г.П. Мурашко, А.С. Стыкалина. Москва, 2010. С. 533-546
- Уэст Р. Иосип Броз Тито: власть силы. Смоленск, 1997. 512 с.
0. Фрейдзон В.И. История Хорватии. Краткий очерк с древнейших времен до образования республики (1991 г.). Санкт-Петербург, 2001. 218 с.
1. Хорватская весна. URL: conflictologist.org/horvatsjaya-vasna.htm
2. Югославия в ХХ веке: Очерки политической истории / Отв. ред. К.В. Никифоров. Москва, 2011. 888 с.